

دانشنامه علوم اجتماعی

دوره ۱، شماره ۱، بهار ۱۳۸۸

اعتماد اجتماعی تعمیم یافته و عوامل اجتماعی مؤثر بر آن مطالعه موردی شهر ارومیه

سعید معیدفر^{۱*}، پرویز جهانگیری^۲

(تاریخ دریافت ۸۷/۱۱/۱۶، تاریخ پذیرش ۸۸/۲/۵)

چکیده

در دنیای معاصر دامنه کنش‌های اجتماعی از حد دوستان و آشنایان فراتر رفته و به تعامل با کنشگران ناآشنا تعمیم یافته است. علاوه بر این، در شرایط کنونی افراد ناچارند به اشخاصی که نمی‌شناسند و نهادها و سازمانهای انتزاعی و یا به ساختارهای غیر شخصی اعتماد کنند. به همین دلیل اعتماد انتزاعی و تعمیم یافته در جامعه جدید بطور خاص اهمیت پیدا کرده است. اما در جوامع در حال توسعه، بویژه ایران، مشکلاتی در این زمینه وجود دارد. دایره اعتماد در این جوامع هنوز در محدوده اقوام و خویشان و دوستان و آشنایان خلاصه می‌شود. در این جوامع انواع جدید اعتماد یعنی اعتماد تعمیم یافته و انتزاعی که لازمه تقویت هویت ملی و استحکام یک کشور است هنوز جایگاه محکمی نیافته است. تحقیق حاضر با روش پیمایشی، درصدد است وضعیت اعتماد اجتماعی تعمیم یافته در بین

* smoidfar@ut.ac.ir

۱. دانشیار گروه جامعه‌شناسی دانشگاه تهران

۲. کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس

شهروندان ارومیه و عوامل اجتماعی مؤثر بر آن را بررسی کند. جامعه آماری این تحقیق را افراد ۱۸ سال به بالای خانوارهای ساکن در شهر ارومیه تشکیل می‌دهند که از بین آنها نمونه‌ای با حجم ۳۰۰ نفر به روش نمونه‌گیری خوشه‌ای انتخاب شده است.

در این بررسی، فرض اول بر این بوده است که میزان اعتماد اجتماعی در شهر ارومیه مانند سایر شهرهای ایران پایین است. فرض دوم بر این بوده است که با توجه به نظریه‌های مرتبط، تعاملات اظهاری، گستردگی روابط، تعهد اجتماعی، دگرخواهی، مقبولیت اجتماعی و احساس امنیت بر روی اعتماد اجتماعی تعمیم‌یافته تأثیر می‌گذارند. کلیه فروض مزبور در این بررسی تأیید شده‌اند به استثنای گستردگی روابط که مستقیماً بر متغیر وابسته تأثیر نداشته و از طریق متغیرهای دگرخواهی و احساس امنیت بر آن تأثیر دارد.

واژگان کلیدی: اعتماد اجتماعی، اعتماد تعمیم‌یافته، سرمایه اجتماعی، تعهد اجتماعی، روابط اجتماعی، تعاملات اظهاری، دگرخواهی، مقبولیت اجتماعی، احساس امنیت

مقدمه

اعتماد مفهوم کانونی در نظریات کلاسیک جامعه‌شناسی و نیز محور اصلی تئوریهای نوین سرمایه اجتماعی و زمینه تعاملات و روابط اجتماعی است. در واقع مفهوم اعتماد در دیدگاه صاحب‌نظران جامعه‌شناسی جایگاه ویژه‌ای دارد. اعتماد را میتوان مهمترین پارادایم نظم و محور تفکرات جامعه‌شناسانی نظیر دورکیم و تونیس قلمداد کرد. اعتماد در عین حال بستر تعاملات و روابط اجتماعی و کانون مفهوم سرمایه اجتماعی است. نیکلاس لومان از زاویه کنترل و پیش‌بینی کنش اجتماعی نگاه کارکردی به اعتماد دارد، بویژه در شرایط جامعه مدرن که توأم با پیچیدگی، ریسک و خطر پذیر است. در چنین شرایطی اعتماد، نقش مهمی در تبیین و حفظ نظم اجتماعی بازی می‌کند. زتومگا، گیدنز و کلمن نیز هر کدام نقش مثبتی برای اعتماد اجتماعی قائل هستند. در واقع اعتماد اجازه می‌دهد که افراد به راحتی با یکدیگر ارتباط برقرار کنند و به واسطه این تسهیل کنش است که از اعتماد به عنوان یکی از مهمترین ابعاد سرمایه

اعتماد اجتماعی تعمیم یافته و عوامل اجتماعی ... _____ سعید معیدفر و همکار

اجتماعی یاد می‌شود (کلمن، ۱۳۷۷: ۴۵۶).

شواهد بسیاری دال بر کاهش اعتماد اجتماعی در تمام ابعاد و سوگیری عاطفی و خاص‌گرا در روابط کنشگران در تمام سطوح در جامعه ایران وجود دارد (چلبی، ۱۳۷۵: ۷۷). نتایج بسیاری از مطالعات در سطح کشور حاکی از کاهش نسبی اعتماد اجتماعی در نزد اقشار مختلف اجتماع دارد. پژوهشی که در مورد ارزشها و نگرشهای ایرانیان در سال ۱۳۸۰، توسط دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی انجام گرفت، نشان می‌دهد که به طور کلی بی‌اعتمادی در بین افراد جامعه حاکم است، مثلاً "در رابطه با رواج دورویی در بین مردم بیشترین پاسخها زیاد و خیلی زیاد به ترتیب ۳۷/۴ و ۲۹/۴ درصد بوده است (دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰). همچنین، نتایج این پژوهش در سال ۱۳۸۲ حاکی از آن است که میزان اعتماد مردم به کسانی که نمی‌شناسند یعنی همان اعتماد تعمیم‌یافته برابر ۱۴/۲ درصد است که بسیار پایین است (دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۲).

پژوهشی که توسط چلبی در مورد نظام شخصیت در ایران انجام گرفته است نشان می‌دهد که میزان اعتماد تعمیم‌یافته در هیچ یک از شهرهای مورد مطالعه در سطح قابل قبولی نیست و این امر بالقوه محل نظم بوده و به انزوای اجتماعی کمک می‌کند (چلبی، ۱۳۸۱: ۱۷). به این ترتیب می‌توان گفت: اعتماد اجتماعی تعمیم‌یافته وضعیت مطلوبی در جامعه ما ندارد.

این در حالی است که وضعیت اعتماد اجتماعی از نوع جدید آن در شهر ارومیه نیز چندان تفاوتی با وضعیت اعتماد در سطح کشور ندارد. یافته‌ها و پیمایش ارزشها و نگرشهای ایرانیان در شهر ارومیه نشان می‌دهد که اگرچه میزان اعتماد بین شخصی در حد مطلوب بوده است، به طوریکه ۹۰/۷ درصد شهروندان ارومیه اعتماد زیاد به اعضای خانواده و ۸۰/۹ و ۷۲/۷ درصد نیز اعتماد زیاد به اقوام و خویشان و دوستان دارند. اما از طرف دیگر میزان اعتماد انتزاعی و تعمیم‌یافته در بین شهروندان ارومیه در حد متوسط و پایین بوده است. به طوریکه ۴/۶ درصد افراد، اعتماد به بنگاه دارها، ۴۰/۴ درصد به قضات، ۱۶/۳ درصد به کسبه، ۴۹/۵ درصد به نیروی انتظامی، ۳۴ درصد به روزنامه نگاران، ۱۲/۹ درصد به تجار و بازاریان و ۲۴/۲ درصد به

ارتشی‌ها اعتماد زیاد دارند (دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰). ضمناً تنها ۱۱/۷ درصد افراد نمونه در شهر ارومیه در سال ۸۲ گفته‌اند که به دیگرانی که نمی‌شناسند اعتماد زیاد دارند و البته میزان این اعتماد در جوانان ۱۵ تا ۲۹ سال از این هم کمتر و برابر ۹/۸ درصد است (دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۲).

بنابر شواهد، میزان اعتماد در سطح بین شخصی نسبتاً بالاست. به ویژه، خانواده و خویشاوندان جایگاه مهمی در این سطح دارند. در حقیقت براساس یافته‌های موجود می‌توان گفت که این شکل از اعتماد با چالشی مواجه نیست. اما در سطح اعتماد تعمیم‌یافته، آنجا که بحث روابط مدنی و اجتماعی به میان می‌آید، یافته‌ها حاکی از میزان اعتماد متوسط رو به پایین در جامعه است.

با در نظر گرفتن این مسأله که در یک جامعه پیشرفته، بالا بودن اعتماد انتزاعی و تعمیم‌یافته از شاخصه‌های مهم به شمار می‌رود، لذا پایین بودن این نوع اعتماد در هر جامعه‌ای از موانع اصلی توسعه و پیشرفت محسوب می‌شود. از این رو لازم است نسبت به میزان نسبتاً پایین اعتماد تعمیم‌یافته در ایران توجه جدی شود و برای ارتقاء این نوع از اعتماد کاری انجام داد. عدم اهتمام نسبت به چنین کاری ممکن است در آینده موجب ضعف فرهنگ شهروندی و هویت ملی شود و جامعه را با چالش‌های جدی‌تری مواجه سازد و حرکت توسعه‌ای کشور را به تعویق اندازد.

با توجه به آنچه گفته شد این پژوهش بر آن است تا ضمن شناخت و آگاهی از وضعیت اعتماد اجتماعی تعمیم‌یافته در بین شهروندان ارومیه، علل و عوامل اجتماعی مؤثر بر اعتماد تعمیم‌یافته را بررسی کند. با این وصف، سؤال اصلی تحقیق این است که آیا اعتماد اجتماعی تعمیم‌یافته در بین شهروندان ارومیه پایین است و اگر چنین است علل و عوامل اجتماعی مؤثر بر آن کدامند؟

مبانی نظری:

مفهوم و انواع اعتماد

اعتماد در واقع یک نگرش مثبت به فرد یا امری خارجی است و مبین میزان ارزیابی از

اعتماد اجتماعی تعمیم یافته و عوامل اجتماعی ... _____ سعید معیذفر و همکار

پدیده‌ای است که با آن مواجه ایم. به عبارتی دیگر، اعتماد، احساسی است که فرد یا افراد درباره چیزی تأیید شده دارند (عباس زاده ۱۳۸۳: ۲۶۹). اعتماد دارای دو عنصر اعتماد کننده و اعتماد شونده^۱ است که میان آنان تعامل وجود دارد. در این تعامل اجتماعی طرفین انتظار دارند منافعشان برآورده شود. در روابط بین اعتماد کننده و اعتماد شونده انتظارات متقابل مطرح است، یعنی هر دو طرف انتظار دارند که در پی روابط اجتماعی، از منافع آن بهره‌مند شوند و ضرر و زیان را به حداقل برسانند (همان، ۲۶۹-۲۷۰).

کلمن نیز اعتماد را کیفیتی از رابطه می‌داند، که در آن حداقل دو طرف وجود دارند. اعتماد کننده و امین. او هر دو را هدفمند، عنوان می‌کند هدفی که تأمین منافع است (کلمن، ۱۳۷۷: ۵۳). اما زتومپکا اعتماد را نوعی شرط بندی تعریف می‌کند که بر کنش دیگران در آینده مبتنی است. (Sztompka, 2000: 25). او سه مبنای اصلی برای اعتماد تعریف کرده است که عبارتند از: ارزشمندی اعتماد بازتابی، خوش بینی عوامل و فرهنگ اعتماد (Sztompka, 2000: 70). لومان اعتماد را از مفهوم اطمینان تمیز داده و معتقد است، اعتماد با مفهوم مخاطره یا ریسک در ارتباط است و در دوران اخیر (مدرنیته) مطرح شده است. وی کارکرد اعتماد را درون نظام اجتماعی مورد بررسی قرار می‌دهد و با کارکرد قانون در جامعه مقایسه می‌کند. به اعتقاد لومان کارکرد اعتماد در نظام اجتماعی این است که عدم تعیین اجتماعی را کاهش و بدین ترتیب قابلیت پیش‌بینی رفتارها را افزایش می‌دهد. اعتماد در واقع یک نوع مکانیسم اجتماعی است که در آن انتظارات، اعمال و رفتار افراد تنظیم و هدایت می‌شود. (Luhmann 1979: 6). او می‌گوید باید اعتماد و آشنایی را از همدیگر تفکیک کنیم. آشنایی یک حقیقت غیرقابل اجتناب زندگی است و اعتماد یک راه حل برای مسائل خاص ریسک است. (همان، ۱۹۷۹: ۱۶). اما گیدنز برخلاف نظر لومان معتقد است مفهوم اطمینان و اعتماد به طور نزدیکی به هم مربوط اند و در عین حال، اعتماد و امنیت وجودی را نیز به هم وابسته می‌داند. وی احساس امنیت را اطمینانی می‌داند که بیشتر افراد به تداوم تشخیص هویت خود و دوام محیط‌های اجتماعی و مادی کنش در اطراف خود دارند (گیدنز، ۱۳۸۲: ۶۰-۶۱).

۱. این دو عنصر می‌توانند فرد، گروه (گروه‌هایی از قبیل خانواده، قوم، دوستان و...)، سازمان، ملت و یا یک ملت غیره باشند.

اریک اسلانر در یک تقسیم بندی دیگر، اعتماد را در دو دسته تجربی و اخلاقی قرار می دهد و معتقد است که اعتماد تجربی مبتنی بر دانش و شناخت ریسک از قبل در ارتباط با افرادی است که آنها را می شناسیم. اما اعتماد اخلاقی بعنوان شالوده اعتماد عام در ارتباط با افرادی است که آنها را نمی شناسیم و بیشتر افراد را در ارزشهای اخلاقی اساسی سهیم و مشترک می دانیم (ادهمی، ۱۳۸۶: ۶۶).

اوفه انواع اعتماد اجتماعی را مطرح کرده است: ۱- اعتماد شهروندان به همشهری های خود یا مقوله فرعی دنیای «دیگران». ۲- اعتماد شهروندان به نخبگان سیاسی یا نخبگان سایر بخش ها (از قبیل نمایندگان کلیساها، رسانه ها، پلیس، نظام دادگاه یا پزشکان). ۳- اعتماد نخبگان به یکدیگر و نخبگان دیگر بخش ها از قبیل نخبگان بخش های تجاری، کارگری، دینی، دانشگاهی، ارتشی و... ۴- اعتماد سطوح بالا به سطوح پایین جامعه. اعتماد نخبگان درباره گرایشات رفتاری توده ها. اگرچه بیشتر مطالعات بر دومین حوزه روابط اعتماد تمرکز داشته اند، ولی اوفه بر اعتماد افقی در میان غیر نخبگان تأکید دارد (تاجبخش، ۱۳۸۴: ۲۰۶-۲۰۷).

گیدنز نیز اعتماد اجتماعی را به چهار دسته ۱- اعتماد بنیادی ۲- اعتماد بین شخصی ۳- اعتماد انتزاعی و ۴- اعتماد تعمیم یافته تقسیم می کند. دسته اول اعتماد به افرادی است که در روابط رودرو می شناسیم مانند خانواده و خویشاوندان و دوستان. دسته دوم اعتماد به نهادها و سازمانهای اجتماعی و افراد حقوقی است مانند پلیس، قضات، اساتید و معلمان، هنرمندان و... دسته سوم اعتماد به افرادی است که نمی شناسیم مانند شهروندانی که در شهر و کشور خود با آنان هم شهری یا هم وطن هستیم اما هیچ شناخت دیگری از آنان نداریم (گیدنز، ۱۳۸۰).

عوامل اجتماعی مؤثر بر اعتماد:

دورکیم عامل همبستگی در هر جامعه ای را اخلاق، هنجارها و شیوه های رفتار و... می داند. وی معتقد است که در عصر حاضر رشد فعالیت های اقتصادی، شهرگرایی، فردگرایی، تخصص گرایی حرفه ای و رشد دولت بروکراتیک، موجب سستی و از میان رفتن کارکردهای خانواده، مذهب، منطقه و همسایگی شده اند که سابقاً مکانیزم هایی در جهت پیوند افراد به جمع بوده اند (ترنر،

اعتماد اجتماعی تعمیم یافته و عوامل اجتماعی ... _____ سعید معیدفر و همکار

(۱۳۷۱: ۳۹۱). ضعف پیوندهای اجتماعی نیز به نوبه خود اعتماد اجتماعی را تضعیف می‌کند. دورکیم تقویت پیوندهای عاطفی میان آحاد اجتماعی و علاقه متقابل در اعضاء گروه‌های اجتماعی را چاره‌ساز دانسته و معتقد است وجود گروه‌های حرفه‌ای، که افراد را در ارتباط شخصی و نزدیک با دیگران قرار می‌دهند می‌توانند زمینه ساز تقویت پیوندهای اجتماعی و در نتیجه اعتماد متقابل باشد (کمالی، ۱۳۸۳: ۲۲-۲۸).

در تحلیل عوامل مؤثر بر اعتماد اجتماعی دو رویکرد را می‌توان از یکدیگر تفکیک کرد. در رویکرد اول اعتماد سر در ویژگی‌های فردی و شخصی دارد و در رویکرد دوم اعتماد تابع عوامل ساختاری و اجتماعی است. رویکرد اول عمدتاً در سطح خرد رویکرد دوم در سطح کلان قرار می‌گیرد.

کلمن در رابطه با تحلیل سطح خرد اعتماد با رویکرد کنش انتخاب عاقلانه، اعتماد را مورد بررسی قرار می‌دهد. وی در این رابطه می‌گوید که اعتماد کننده بالقوه باید تصمیم بگیرد از بین دو حالت، یکی را انتخاب کند، بین اعتماد نکردن (که در آن صورت تغییری در فایده‌اش بوجود نمی‌آید) و اعتماد کردن. در حالت دوم فایده مورد انتظار نسبت به وضع فعلی او عبارت است از منفعت بالقوه ضرب در بخت منفعت، منهای زیان بالقوه ضرب در بخت زیان کنشگر عقلانی. اگر در این معادله، نسبت منفعت به زیان، بیشتر از نسبت مقدار زیان بالقوه به مقدار منفعت بالقوه باشد، فرد اعتماد می‌کند. این سه عنصر اصلی و شیوه ترکیب آنهاست که کنشگران را وادار به شرط‌بندی یا اعتماد کننده بالقوه را وادار به اعتماد می‌کند.

اما در سطح کلان، کلمن از نظام‌های اعتماد سخن می‌گوید. او در بحث خود از نظام‌های اعتماد، سه نظام را از یکدیگر متمایز کرده است. الف) نظام اعتماد متقابل ب) نظام اعتماد واسطه‌ای و ج) نظامی که در آن شخص ثالث مطرح است (کلمن، ۱۳۷۷: ۱۵۸).

بطور کلی می‌توان گفت کلمن در دو سطح خرد و کلان اعتماد را بررسی کرده است. در سطح خرد تنها بحث از رابطه اعتماد بین دو فرد است اما در بحث کلان کلمن از نظام پیچیده‌ای سخن می‌گوید که بیش از دو عامل و در مواردی چندین عامل در فراگرد اعتماد دخیل هستند و افراد بر مبنای یک سری ارزش‌های مشترک به یکدیگر اعتماد می‌کنند.

اما پاتنام به عنوان ویژگی‌های فردی، میزان اعتماد افراد را با وضعیت پایگاه اجتماعی، میزان تحصیل، میزان درآمد و تجارب شخصی آنها مرتبط می‌داند. پاتنام در موضوع اعتماد، البته به عوامل اجتماعی اهمیت بیشتری می‌دهد. او در این زمینه می‌گوید: «منابع اعتماد به ما چیزهای زیادتری در رابطه با جوامع و سیستم‌های اجتماعی می‌گویند تا ویژگی‌های شخصی افرادی که در آن جوامع زندگی می‌کنند» (Putnam, 2000: 137). به نظر پاتنام افراد، هنجارهای اساسی، مشارکت، همکاری و مبادله را از طریق پیوستگی و تعلق گروهی یاد می‌گیرند و سپس به همدیگر اعتماد می‌کنند. به نظر وی به همین دلیل، میزان اعتماد در اجتماعات کوچک و محدود بیشتر از اجتماعات بزرگ و گسترده با جمعیت بالاست. بنابراین از دیدگاه پاتنام میزان گسترده‌گی روابط بر میزان اعتماد مؤثر است.

اما فوکویاما بیشتر به اعتماد تعمیم‌یافته توجه دارد او در این باره می‌گوید: اشکال مختلف «سرمایه اجتماعی» مردم را قادر می‌سازد که به یکدیگر اعتماد کنند. از نظر او میزان سرمایه اجتماعی در وسعت و شعاع اعتماد اجتماعی تاثیر دارد. هر چه میزان گسترده‌گی روابط برون گروهی با آثار خارجی مثبت آن تقویت گردد بر میزان شعاع اعتماد اجتماعی افزوده می‌شود. متقابلاً هر چه میزان گسترده‌گی روابط برون گروهی کاهش یابد میزان اعتماد هم کاهش می‌یابد (امیر کافی، ۱۳۷۴: ۱۲-۱۳).

اما منشاء مهم اعتماد در نظریه زتومپکا علاوه بر اطلاعات، قواعد و هنجارهای جمعی است که از طریق جامعه پذیری در درون افراد نهادینه شده و افراد براساس آن عمل می‌کنند. به زعم زتومپکا «تعهدات پایه‌ای^۱» تسهیل‌کننده اعتماد است. براساس این تعهدات، افراد معتمد بطور قاطعانه، متن رفتار خودشان را تغییر داده و آنرا بسیار جدی، محکم و با هزینه‌ای معین برای آزادی‌های معمول، بنا می‌کنند. همچنین، افراد در چنین وضعیتی، دستان یکدیگر را به منظور پایبندی و اعتماد می‌فشارند.» (Ztompka, 2000: 87-97).

در تحلیلی دیگر کلاوس اوفه معتقد است ارتباط متقابل و مستمر افراد باعث ایجاد نوعی تعهد اخلاقی و احساس تعلق آنان به جامعه می‌شود که در نتیجه آن اعتماد اجتماعی تقویت

اعتماد اجتماعی تعمیم یافته و عوامل اجتماعی ... _____ سعید معیدفر و همکار

خواهد شد. تعامل و آشنایی افراد با یکدیگر باعث کسب آگاهی و اطلاعات از دیگران و نظارت بر آنان و قابلیت پیش بینی رفتار افراد می‌شود و این عوامل اطمینان و اعتماد متقابل را افزایش می‌دهد. بنابراین اعتماد، پس از این که نسبت به کسی ابراز شد، از دو راه خود را تقویت می‌کند: در نظر گرفتن وظیفه و منابع فردی (تاجبخش، ۱۳۸۴: ۲۰۶-۲۰۷).

از نظر چلبی، اعتماد ریشه در وابستگی عاطفی دارد. به اعتقاد او هرگاه عواطف مثبت، زمینه رشد یافته و بتواند در میان افراد انتقال یابد، اعتماد ایجاد و تقویت می‌گردد. در ارتباط با چگونگی انتقال عواطف، او معتقد است تعاملات اظهاری یا روابط گرم در این زمینه نقش کلیدی دارند. تعاملات اظهاری برخلاف تعاملات ابزاری حامل عواطف، دوستی و صمیمیت و اعتماد می‌باشند.

چلبی در نظریه خود علاوه بر تأثیر روابط اظهاری و ابزاری بر اعتماد بین شخصی به بررسی نقش اینگونه روابط بر اعتماد تعمیم‌یافته می‌پردازد. به اعتقاد او تمایل به ایجاد روابط اظهاری و تمایل به ایجاد روابط ابزاری معکوس یکدیگر هستند. در ارتباط با ترکیب روابط ابزاری و اظهاری در جامعه مدنی و انجمن‌های داوطلبانه، ترکیب روابط مذکور در سنخ شناسی دو قطبی تونیس مفهوم خود را از دست می‌دهد. به این معنا که ما دیگر با یک «اجتماع» یا «جامعه ناب» مواجه نیستیم، بلکه با ترکیبی از این دو که در قالب «اجتماع جامعه‌ای» مطرح می‌شود سروکار داریم. مشخصه اجتماع جامعه‌ای، این است که ویژگی‌های مثبت اجتماع و جامعه مورد نظر تونیس را دارا است.

بنابراین براساس دیدگاه دوم (شکل‌گیری اعتماد در درون «ما» یا «اجتماع») پایه‌های اعتماد بر احساسات جمعی استوار است. با شکل‌گیری «ما» بعد عاطفی آشکارتر می‌شود و افراد نسبت به هم نوعی دلبستگی عاطفی پیدا می‌کند و دیگر صرفاً به خاطر رفع نیازهای عادی‌شان (دنبال کردن منافع شخصی) با دیگران رابطه برقرار نمی‌کنند. آنها دیگر هموعان خود را رقیب و دشمن نمی‌پندارند و از اینکه در میان آنها هستند احساس امنیت می‌کنند و این خود اعتماد میان آنها را تقویت می‌کند.

چارچوب نظری و مدل تحلیل

در ارتباط با اعتماد و علل شکل‌گیری آن غالباً دو دیدگاه نظری مطرح است، در دیدگاه اول، انسانها موجوداتی معقول پنداشته شده‌اند و کنش‌های آنها بر این اساس تبیین و تفسیر می‌شود. اما در دیدگاه دوم هر دو بعد انسان یعنی عقل و احساس مورد توجه قرار گرفته و برای کنش انسانها هم وجهی ارادی، داوطلبانه و معقول در نظر گرفته می‌شود و هم اعتقاد بر این است که این کنش‌ها در یک قالب اجتماعی - هنجاری (احساس) انجام می‌گیرند.

دیدگاه اول (دویچ، کلمن، جانسون و پیرس...) «ریسک» و دیدگاه دوم (دورکیم، گیدنز، چلبی...) «حسن ظن» را هسته مرکزی اعتماد می‌دانند. در دیدگاه اول، در یک رابطه مبتنی بر اعتماد، حداقل دو طرف شرکت دارند: ۱- اعتماد کننده ۲- فرد مورد اعتماد. در این رابطه هر دو طرف در دنبال کردن منافع خود هدفمند هستند و اعتماد، حاصل ریسک‌های متقابل میان این دو است. در اینجا این نکته وجود دارد که اگر این گفته کلمن را بپذیریم که اعتماد کردن مستلزم قرار دادن داوطلبانه منابع در اختیار طرف مقابل است که بدون اخذ هرگونه تعهد رسمی و قانونی انجام می‌گیرد، در چنین شرایطی اقدام ما نتیجه حسن ظن است و نه مخاطره‌پذیری و ریسک.

با این وصف، دیدگاه دوم ضمن قبول این مطلب که در یک رابطه مبتنی بر اعتماد، صداقت، صراحت، سهیم کردن، حمایت، همکاری، اطمینان و... وجود دارد، اما این فرض را که اقدام به هرکدام از موارد فوق مخاطره‌آمیز است را مورد تردید قرار می‌دهد. نکته دیگری که دیدگاه دوم به آن اشاره می‌کند این است که در فرد اعتماد کننده صداقت، سهیم کردن همکاری، اطمینان وجود دارد. اگر کسی به اطرافیان خود حسن ظن داشته باشد مسلماً نسبت به آنها صداقت و صراحت هم دارد و میزان همکاری و اطمینانش هم بالا خواهد بود، چون اساساً ریشه همه آنها به یک چیز یعنی حسن ظن بر می‌گردد. این امر را می‌توان در روابط رمانتیک، خانوادگی و دیگر گروهها مشاهده نمود.

با توجه به شرایط خاص جامعه ایران، که جامعه‌ای در حال گذار است، تئوریهای دیدگاه دوم که هر دو بعد اعتماد را در نظر می‌گیرند مورد استفاده در این بررسی قرار گرفته است.

اعتماد اجتماعی تعمیم یافته و عوامل اجتماعی ... _____ سعید معیدفر و همکار

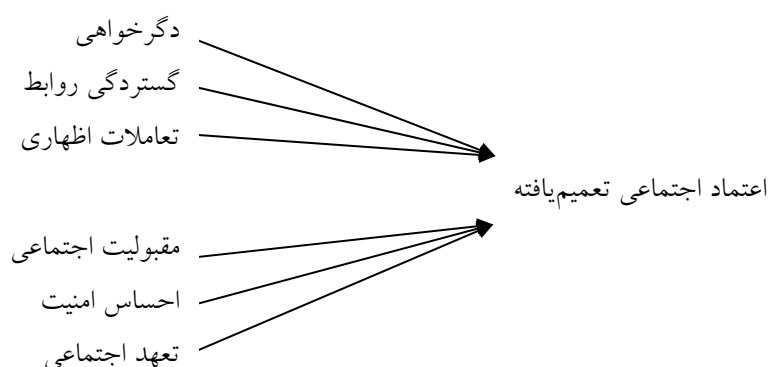
براساس مطالب پیش گفته و تحلیل اندیشه‌های پاتنام، فوکویاما، زتومکا، کلاس اوفه، گیدنز و چلبی درباره عوامل شکل‌گیری و تداوم اعتماد اجتماعی می‌توان گفت روابط و معاشرت پذیری اجتماعی است که خمیر مایه اعتماد اجتماعی را تشکیل می‌دهد. در قالب اعتماد تعمیم‌یافته گستره و شعاع این روابط سهم و نقش کلیدی پیدا می‌کنند، چرا که در صورت وجود اعتماد تعمیم‌یافته دایره شمول افرادی که می‌توان به آنها اعتماد کرد وسیع‌تر می‌گردد و در واقع گروهی که فرد عضویت آنرا پذیرفته و اجتماعی که او به آن تعلق دارد بزرگتر می‌شود.

هنگامی که فرایند فوق صورت گرفت و احساس تعلق اجتماعی به اجتماع یا گروه تقویت گردید، همزمان با آن امنیت ایجاد می‌گردد، چرا که افراد در حوزه‌ای قرار می‌گیرند که جزء شمول اخلاقی است. بنابراین در چنین فضایی کسی در صدد آسیب رساندن به دیگران نیست و از میزان آسیب پذیری و ریسک کاسته می‌شود و در نتیجه عواملی که بیشترین مانع را در ایجاد و تقویت اعتماد به وجود می‌آورند مثل اضطراب، نگرانی و ترس وجود ندارد، با از بین رفتن ترس و نگرانی‌ها تغییر مهمی حاصل می‌شود و دوستی‌ها افزایش می‌یابد، با تقویت دوستی، مودت، اخوت و تعهد در ابعاد مختلف شکل می‌گیرد، و افراد در آن حوزه نسبت به یکدیگر احساس مسوولیت می‌کنند. در این حالت احساس امنیت در اجتماع تقویت می‌گردد که خود مقوم و تبیین کننده اعتماد اجتماعی تعمیم‌یافته است.

اگر تعاملات اظهاری و گسترده‌گی روابط به گونه‌ای رشد یابند که احساس تعلق خاطر جمعی و همچنین همبستگی اجتماعی در بالاترین سطح خود قرار گیرد، می‌توان انتظار داشت که افراد در روابط خود با سایر اعضای جامعه بالاتر از سطح تعهد خود یا به عبارت دیگر دگرخواهانه عمل کنند. پس می‌توان گفت دگرخواهی عبارت است از اینکه فرد بالاتر از تعهداتش عمل کند، به طوری که منافع دیگران را بر منافع خود ترجیح دهد. اگر چنین امری تحقق یابد، زمینه‌ای فراهم می‌شود که در آن انسانیت اهمیت می‌یابد و انسانها مورد عزت و احترام قرار می‌گیرند. در چنین شرایطی مقبولیت اجتماعی زمینه رشد می‌یابد، به این معنا که دیگر انسانها به عنوان موجوداتی خونخوار، حریص، ستیزه جو، قدرت طلب و غیر قابل اعتماد

و... مطرح نمی‌باشند بلکه برعکس، آنها به عنوان موجوداتی صلح طلب، خواهان آرامش، مشارکت جو، نوع دوست و دگرخواه و قابل اعتماد مورد توجه قرار می‌گیرند. با این وصف، می‌توان برای تحلیل اعتماد اجتماعی مدل اولیه و فرضیه‌های مرتبط با آن را ارائه کرد.

مدل تحلیل



فرضیات

- ۱- بین تعاملات اظهاری و اعتماد اجتماعی تعمیم‌یافته رابطه معنی دار وجود دارد.
- ۲- بین گستردگی روابط و اعتماد اجتماعی تعمیم‌یافته رابطه معنی دار وجود دارد.
- ۳- بین مقبولیت اجتماعی و اعتماد اجتماعی تعمیم‌یافته رابطه معنی دار وجود دارد.
- ۴- بین دگرخواهی و اعتماد اجتماعی تعمیم‌یافته رابطه معنی دار وجود دارد.
- ۵- بین احساس امنیت و اعتماد اجتماعی تعمیم‌یافته رابطه معنی دار وجود دارد.
- ۶- بین تعهد اجتماعی و اعتماد اجتماعی تعمیم‌یافته رابطه معنی دار وجود دارد.

روش تحقیق:

تحقیق حاضر با هدف تبیین وضعیت اعتماد اجتماعی از نوع تعمیم‌یافته در شهر ارومیه به روش پیمایشی انجام گرفته و همچنین داده‌ها بر مبنای متغیرهای تحقیق با استفاده از پرسشنامه

اعتماد اجتماعی تعمیم یافته و عوامل اجتماعی ... _____ سعید معیدفر و همکار
و تکنیک مصاحبه جمع آوری شده است.

جامعه آماری این تحقیق مجموعه افراد ۱۸ سال به بالای خانوارهای معمولی ساکن در
شهر ارومیه است. براساس گزارش مرکز آمار ایران، شهر ارومیه دارای ۲۴۶۶۵۶ نفر جمعیت
۱۸ سال به بالا است.

برای نمونه گیری از روش نمونه گیری خوشه‌ای چند مرحله‌ای استفاده شد. در این روش
از بین مناطق چهار گانه ارومیه دو منطقه ۱ و ۳ بطور تصادفی انتخاب گردید. برای تعیین
حجم نمونه تحقیق نیز از فرمول کوکران استفاده گردید که براساس آن ۳۰۰ نفر به عنوان حجم
نمونه بدست آمد

در پژوهش حاضر با توجه به سطح سنجش متغیرهای مستقل و وابسته از آماره‌های
توصیفی و آزمونهای همبستگی پیرسون، رگرسیون چند متغیره و مقایسه میانگین‌ها t -test، f -
test با کاربرد نرم افزار آماری spss استفاده شده است.

برای تعیین اعتبار ابزار اندازه گیری، پرسشنامه حاوی سوالات مربوط به متغیرهای مستقل
(تعاملات اظهاری، گستردگی روابط، مقبولیت اجتماعی، احساس امنیت، دگرخواهی و تعهد
اجتماعی) و متغیر وابسته اعتماد اجتماعی تعمیم‌یافته در اختیار متخصصان در این زمینه بویژه
اساتید راهنما و مشاور قرار گرفت و بعد از جمع آوری نظرات آنان گویه‌های ضعیف و
نامناسب حذف و یا اصلاح شدند. برای تعیین اعتبار سازه نیز از تحلیل عامل با دو روش
اکتشافی و تأییدی استفاده شد. همچنین برای تعیین پایایی گویه‌ها ابتدا با آزمودن پرسشنامه از
طریق یک پیش آزمون با نمونه‌ای ۳۰ نفره سوالات ضعیف حذف شده و پایایی سایر گویه‌ها
باضرب آلفای کرونباخ تأیید شد.

یافته‌های تحقیق:

همانگونه که در جدول زیر ملاحظه می‌کنید، سن پاسخگویان از ۱۸ سال تا بیش از ۶۰ سال
است. میانگین سنی پاسخگویان ۲۸ سال است و بیشترین تعداد پاسخگویان در گروه سنی ۲۴-
۱۸ سال قرار دارند که این گروه شامل ۴۵/۳ درصد از پاسخگویان جوان را در بر می‌گیرد و

همچنین از تعداد کل پاسخگویان، ۳۵/۷ درصد زن و ۶۴/۳ درصد مرد می‌باشند و از تعداد کل پاسخگویان ۵۵/۳ درصد آنها را قومیت ترک، ۳۸ درصد کرد و ۶/۷ درصد آنها را قومیت فارس تشکیل می‌دهند.

جدول ۱ توزیع فراوانی جنسیت، سن، قومیت

عنوان متغیرها	طبقات متغیرها	فراوانی	درصد
جنسیت	زن	۱۰۷	۳۵/۷
	مرد	۱۹۳	۶۴/۳
	جمع	۳۰۰	۱۰۰
سن	۱۸-۲۴	۱۳۶	۴۵/۳
	۲۵-۳۱	۸۷	۲۹
	۳۲-۳۸	۳۳	۱۱
	۳۹ سال به بالا	۴۴	۱۴/۷
	جمع	۳۰۰	۱۰۰
قومیت	ترک	۱۶۶	۵۵/۳
	فارس	۲۰	۶/۷
	کرد	۱۱۴	۳۸
	جمع	۳۰۰	۱۰۰

متغیر وابسته (اعتماد تعمیم یافته):

برای سنجش متغیر وابسته اعتماد اجتماعی تعمیم یافته که متشکل از پنج بعد (صداقت، صراحت، سهیم کردن، تمایلات همکاری جویانه و اطمینان) است از ۲۱ گویه استفاده شد که به ترتیب سؤالات ۱ تا ۲۱ پرسشنامه را تشکیل می‌دهند. که در قالب طیف لیکرت مورد سنجش قرار گرفته اند براساس ترکیب نمرات این گویه‌ها میانگین توزیع برابر با ۶۵/۸۱ و میانه آن ۶۵ است. بزرگی نسبی میانگین از میانه نشان دهنده آن است که تراکم بیشتر در سطح پایین میانگین است به این معنی که اعتماد اجتماعی تعمیم یافته در بین پاسخگویان تا حدودی پایین است.

اعتماد اجتماعی تعمیم یافته و عوامل اجتماعی ... _____ سعید معیدفر و همکار

جدول ۲ توزیع فراوانی مطلق و درصدی اعتماد تعمیم یافته

میزان اعتماد تعمیم یافته	فراوانی	درصد
پایین	۱۱۳	۳۷/۷
متوسط	۱۷۷	۵۹
بالا	۱۰	۳/۳
جمع	۳۰۰	۱۰۰

میانگین = ۶۵/۸۱: میانه = ۶۵: انحراف معیار = ۱۰/۳۶: ماکزیمم = ۱۰۶: مینیمم = ۴۱

بررسی رابطه بین متغیرهای زمینه‌ای و متغیر وابسته:

همانطوری که در جدول ذیل مشاهده می‌شود غیر از متغیر قومیت که رابطه معناداری با متغیر وابسته اعتماد اجتماعی تعمیم یافته دارد سایر متغیرهای زمینه‌ای (سن، جنسیت و تحصیلات) رابطه معناداری با متغیر وابسته ندارند.

جدول ۳ نتایج رابطه متغیرهای زمینه‌ای و متغیر وابسته (اعتماد اجتماعی تعمیم یافته)

اعتماد تعمیم یافته	متغیر وابسته متغیرهای زمینه‌ای
$r = -۰/۰۶۱$ $sig = ۰/۲۸۹$ $N = ۳۰۰$	سن
$T = -۰/۴۹۲$ $sig = ۰/۶۲۳$ $N = ۳۰۰$	جنسیت
$F = ۲/۱۷۸$ $sig = ۰/۱۱۵$ $N = ۳۰۰$	تحصیلات
$F = ۸/۲۱۴$ $sig = ۰/۰۰۰$ $N = ۳۰۰$	قومیت

بررسی رابطه بین متغیرهای مستقل و متغیر وابسته:

همانطوری که در جدول ذیل مشاهده می‌شود غیر از متغیر گستردگی روابط که رابطه معناداری با متغیر وابسته اعتماد اجتماعی تعمیم‌یافته ندارد بقیه متغیرهای مستقل رابطه معناداری با متغیر وابسته دارند همچنین غیر از متغیر احساس امنیت که درجه همبستگی آن با متغیر وابسته ضعیف است درجه همبستگی سایر متغیرهای مستقل با متغیر وابسته در سطح متوسط است.

جدول ۴ نتایج آزمون همبستگی پیرسون بین متغیرهای مستقل و وابسته

متغیرهای مستقل و واسطه ***** متغیر وابسته	تعاملات اظهاری	گستردگی روابط	مقبولیت اجتماعی	دگرخواهی	احساس امنیت	تعهد اجتماعی
اعتماد اجتماعی تعمیم یافته	$r = 0/30$ $\text{sing} = 0/000$ $N = 300$	$r = 0/1$ $\text{sing} = 0/08$ $N = 300$	$r = 0/41$ $\text{sing} = 0/000$ $N = 300$	$r = 0/304$ $\text{sing} = 0/000$ $N = 300$	$r = 0/201$ $\text{sing} = 0/002$ $N = 300$	$r = 0/399$ $\text{sing} = 0/001$ $N = 300$

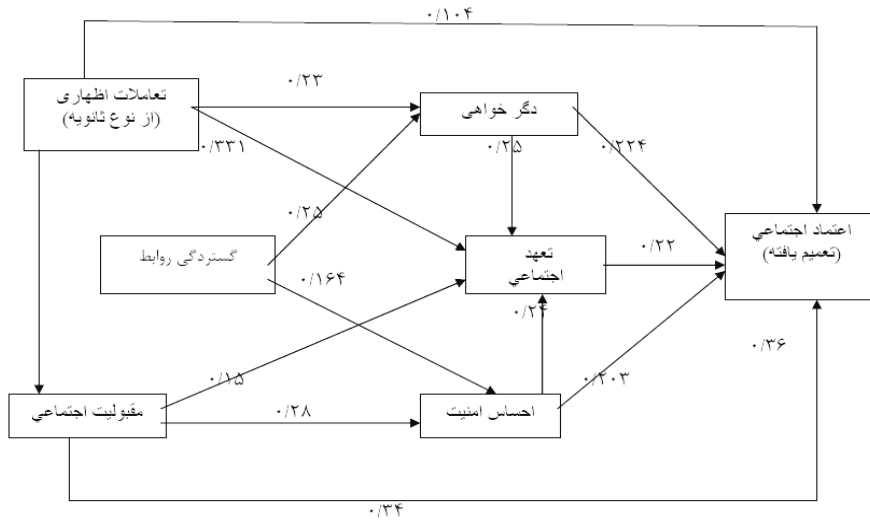
رگرسیون چند گانه برای شاخص اعتماد اجتماعی تعمیم‌یافته:

برای پیش بینی اعتماد اجتماعی تعمیم‌یافته مجموعه متغیرهای اصلی وارد معادله رگرسیون شدند. بنابراین متغیرهای (تعاملات اظهاری، گستردگی روابط، مقبولیت اجتماعی، احساس امنیت، دگرخواهی، تعهد اجتماعی و قومیت) در ارتباط با متغیر وابسته (اعتماد تعمیم‌یافته) با هم وارد معادله شده در جدول زیر مقادیر بتا (Beta) که نشان دهنده تأثیر هر یک از متغیرهای مستقل بر اعتماد اجتماعی تعمیم‌یافته است به همراه با ضریب تعیین (R Square) و ضریب همبستگی چند گانه (R) آمده است.

جدول ۵ رگرسیون چندگانه برای اعتماد تعمیم یافته

Std. Error of the Estimate	Adjusted R Square	R Square	R
۸/۸۷۷۴۲	۰/۲۷	۰/۲۹	(a) ۰/۵۴
Sig	Beta	متغیر	
۰/۰۰۰		Constant	
۰/۰۳۴	۰/۱۰۴	تعاملات اظهاری	
۰/۸	۰/۰۰۸	گسترده‌گی روابط	
۰/۰۰۰	۰/۳۴	مقبولیت اجتماعی	
۰/۰۰۲	۰/۲۰۳	احساس امنیت	
۰/۰۰۰	۰/۲۲۴	دگرخواهی	
۰/۰۰۱	۰/۲۲	تعهد اجتماعی	

بر اساس نتایج رگرسیون چندگانه، ضریب همبستگی چندگانه برای متغیر اعتماد اجتماعی تعمیم یافته $R=0/54$ می باشد. به این معنا که پنج متغیر تعاملات اظهاری، مقبولیت اجتماعی، دگرخواهی، تعهد اجتماعی، احساس امنیت به میزان $0/54$ با اعتماد اجتماعی تعمیم یافته همبستگی دارند. ضریب تعیین (واریانس تبیین شده) نیز $R=0/29$ و ضریب تعیین تعدیل شده آن برابر با $R=0/27$ است. به این ترتیب متغیرهای فوق $0/27$ درصد کل واریانس اعتماد اجتماعی تعمیم یافته را تبیین می کنند. مقدار F با درجه آزادی ۷ برابر با $16/45$ است که در سطح $Sig=0/00$ معنادار است و این رابطه خطی متغیرهای مستقل و متغیر وابسته را تأیید می کند. بنابراین به ترتیب متغیر مقبولیت اجتماعی $0/34$ درصد، دگرخواهی $0/22$ درصد، تعهد اجتماعی $0/22$ درصد، احساس امنیت $0/20$ درصد و تعاملات اظهاری $0/10$ درصد، بر میزان اعتماد اجتماعی تعمیم یافته تأثیر می گذارند و متغیر گسترده‌گی روابط در کاهش یا افزایش اعتماد اجتماعی تعمیم یافته مؤثر نیست.



شکل ۱ تحلیل مسیر

نتیجه گیری:

متغیر اصلی این تحقیق، اعتماد اجتماعی تعمیم یافته است. ابعاد تشکیل دهنده اعتماد اجتماعی تعمیم یافته با الهام از مؤلفه‌هایی که جانسون برای اعتماد مدنظر قرار داده، عبارتند از: صداقت، صراحت، سهم کردن، تمایلات همکاری جویانه و اطمینان. از میان ابعاد تشکیل دهنده اعتماد تعمیم یافته، میزان صراحت، سهم کردن و اطمینان در بین پاسخگویان در حد پایین است و تنها میزان دو متغیر صداقت و تمایلات همکاری جویانه در بین پاسخگویان در حد متوسط است.

میزان اعتماد اجتماعی تعمیم یافته در این تحقیق که از ۲۱ گویه ساخته شده است در بین پاسخگویان در سطح پایین قرار دارد، که دلیلی بر اثبات ادعای ما در این تحقیق، مبنی بر پایین بودن اعتماد اجتماعی تعمیم یافته در بین شهروندان ارومیه است.

در کل تفاوت فاحشی در اعتماد اجتماعی تعمیم یافته مردان با زنان مشاهده نشد، لیکن میزان اعتماد اجتماعی تعمیم یافته در ارتباط با مقوله قومیت تفاوت قابل ملاحظه‌ای دارد (df=۲ Sig=۰/۰۰۰ f= ۸/۲۱۴). کردها با میزان میانگین (۶۸/۷۹) نسبت به دو قوم فارس

اعتماد اجتماعی تعمیم یافته و عوامل اجتماعی ... _____ سعید معیدفر و همکار

(۶۲/۵۰) و ترک (۶۴/۱۶) اعتماد اجتماعی تعمیم یافته بالاتری دارند.

همچنین در تحقیق حاضر بدست آمد که میزان مقبولیت اجتماعی، احساس امنیت، دگرخواهی و تعهد اجتماعی در بین پاسخگویان در حد پایین است، در حالی که، تعاملات اظهاری و گستردگی روابط در بین پاسخگویان در حد متوسط بوده است.

براساس یافته‌های تحقیق، متغیرهای تعاملات اظهاری، گستردگی روابط، تعهد اجتماعی، دگرخواهی، مقبولیت اجتماعی و احساس امنیت بر روی اعتماد اجتماعی تعمیم یافته تأثیر می‌گذارند. با آزمون همبستگی پیرسون، مشخص شد که تعاملات اظهاری، مقبولیت اجتماعی، دگرخواهی، احساس امنیت و تعهد اجتماعی مستقیماً رابطه معناداری با متغیر وابسته دارند و همبستگی آنها متوسط است. در حالی که، متغیر گستردگی روابط مستقیماً رابطه معناداری با متغیر وابسته ندارد، بلکه از طریق متغیرهای دگرخواهی و احساس امنیت بر آن تأثیر دارد. همچنین نتایج آزمون فرضیات در مورد رابطه بین متغیرهای مستقل و واسطه نشان می‌دهد که بین گستردگی روابط و مقبولیت اجتماعی رابطه معناداری به لحاظ آماری وجود ندارد. رابطه بین تعاملات اظهاری و دگرخواهی نیز معنادار و درجه همبستگی بین آنها متوسط است. همچنین، رابطه بین تعاملات اظهاری و احساس امنیت نیز معنادار نیست و رابطه بین تعاملات اظهاری و تعهد اجتماعی نیز معنادار و درجه همبستگی بین آنها متوسط است.

از نتایج نظری این مطالعه می‌توان به تأیید نظریه زتومکا، کلاس اوفه و چلبی درباره اعتماد اجتماعی تعمیم یافته در جمعیت مورد مطالعه و عدم تأیید یکی از فروض نظری ملهم از مباحث فوکویاما و پاتنام مبتنی بر افزایش اعتماد اجتماعی تعمیم یافته در اثر گسترش روابط جمعی (گستردگی روابط) اشاره کرد.

همچنین نتیجه این تحقیق نیز مانند تحقیقات دیگر حاکی از پایین بودن میزان اعتماد اجتماعی تعمیم یافته در ایران و به طور خاص جامعه آماری مورد مطالعه است.

منابع:

- [۷۰] ادیمی، جمال، اعتماد بین قومی، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت معلم، ۱۳۸۶.
- [۷۱] امیر کافی، مهدی، اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۴.
- [۷۲] تاجبخش، کیان، سرمایه اجتماعی «اعتماد، دموکراسی و توسعه»، ترجمه افشین خاکباز و حسن پویان، تهران، انتشارات شیرازه، ۱۳۸۴.
- [۷۳] ترنر، جانانان. اچ و بیگلی. ال، پیدایش نظریه جامعه‌شناختی، ترجمه عبدالعلی لهستانی زاده، شیراز، چاپ اول، نشر دانشگاهی، ۱۳۷۱.
- [۷۴] چلبی، مسعود، جامعه‌شناسی نظم، تهران، نشر نی، ۱۳۷۵.
- [۷۵] چلبی، مسعود، بررسی تجربی نظام شخصیت در ایران، تهران، مؤسسه پژوهشی فرهنگ، هنر و ارتباطات، ۱۳۸۱.
- [۷۶] عباس زاده، محمد، عوامل مؤثر بر شکل‌گیری اعتماد دانشجویان، فصلنامه رفاه اجتماعی شماره ۱۵ سال چهارم، ۱۳۸۳.
- [۷۷] کلمن، جیمز، بنیادهای نظریه اجتماعی، ترجمه منوچهر صبوری، نشر نی، تهران، ۱۳۷۷.
- [۷۸] کمالی، افسانه، مطالعه تطبیقی اعتماد در دو حوزه فرهنگ و سیاست، پایان‌نامه دکترا، دانشگاه تهران، ۱۳۸۳.
- [۷۹] گیدنز، آنتونی، تجدد و تشخص، ترجمه ناصر موفقیان، نشر نی، تهران، ۱۳۸۲.
- [۸۰] گیدنز، آنتونی، پیامدهای مدرنیت، ترجمه محسن ثلاثی، نشر مرکز، تهران، ۱۳۸۰.
- [۸۱] دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، پیمایش ملی ارزشها و نگرشهای ایرانیان، موج اول، ۱۳۸۰.
- [۸۲] دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، پیمایش ملی ارزشها و نگرشهای ایرانیان، موج دوم، ۱۳۸۲.
- [83] Luhmann, Niklas, Trust and power: tow works by Nicolas Luhmann,

اعتماد اجتماعی تعمیم یافته و عوامل اجتماعی ... سعید معیدفر و همکار

Chichester [etc.]: Wiley, pitman press, 1979.

[84] Putnam, D. Robert Bowling alone: The collapse and Revival of American Community New York: Simon and Schuster, 2000.

[85] Sztompka, pioter. Trust: A sociological Theory. Port chester, NY. USA: Cambridge University Press. University Press, 2000.